L'ÀLIGA:

UNA FIGURA DEL BESTIARI FANTÀSTIC

1

QUADERNS DE LA FESTA MAJOR

SANTA TECLA
1986

L'ÀLIGA:

UNA FIGURA DEL BESTIARI FANTÀSTIC

Editat amb motiu de la recuperació de l'Àliga de Tarragona

1

QUADERNS DE LA FESTA MAJOR

SANTA TECLA
1986

Edita: AJUNTAMENT DE TARRAGONA
Subàrea de Cultura
Textos: Jordi Bertran - Ball de Diables de Tarragona
Fotografies: Ramon Saumell - G.A.B.I.C.P. Vilanova i la Geltrú
Imprimeix: Gráficas Porsa S.A. Cavallers, 4. Tarragona.
D.L.T. 1923-86

Amb la col.laboració de:

PREÀMBUL

Després de cent trenta-cinc anys, en aquesta Festa Major l'Àliga de Tarragona tornarà a ballar per les nostres places i carrers. El símbol de la nostra ciutadania reneix d'una forma quasi màgica. Per a molts, l'Àliga, i en general la festa, eren no fa massa temps difícilment recuperables. Però el pas dels dies està demostrant el contrari. I així, ja ara Tarragona espera un altre cop l'arribada de les Festes de Santa Tecla.

Aquest procés de revitalització cultural ha afectat molts aspectes. I la cultura tradicional i popular no ha pogut pas mantenir-se'n al marge. Al contrari, gosaríem dir que ha estat un dels elements que ha actuat de locomotora per impulsar aquesta pujada i intensificació de la vida ciutadana. Les Dames i Vells, el Ball de Diables, el Drac, els Cercolets, les Gitanes han tornat a formar part de les nostres cercaviles; les colles castelleres han millorat les seves construccions; s'han creat nous grups de grallers -aquests dies seran sis els que recorrin la ciutat-; han sorgit noves agrupacions geganteres -carrers Cós del Bou, Merceria i Pin i Soler-. I com ja hem dit més amunt, enguany s'incorporarà un nou entremès: l'Àliga.

Som conscients que el lloc on tots aquests grups s'identifiquen amb la resta de tarragonins, és el carrer, vivint la festa d'una forma plena i participativa per part de tothom. Però al mateix temps, considerem oportú iniciar la publicació d'uns QUADERNS DE LA FESTA MAJOR, en els quals intentarem d'apropar-nos més als elements característics de les Festes tarragonines.

Comencem aquesta col.lecció amb el quadern referent a l'Àliga, tot realitzant una visió molt general d'aquestes bèsties a tota Catalunya i, és clar ocupant-nos de la nostra pròpia.

No és casualitat que la publicació coincideixi amb la Festa Major 1986. Aprofito per desitjar-vos unes bones Festes de Santa Tecla.

JOSEP FÈLIX BALLESTEROS I CASANOVA
Conseller de Cultura i Joventut

L'Àliga de Berga.

L'ÀLIGA DINS EL BESTIARI FANTÀSTIC I POPULAR

Sense massa maldecaps podem veure que el mot **Bestiari** ens remet a un conjunt de bèsties. Bèsties que participen en moltes festes cíviques, religioses i sempre populars de determinades àrees geogràfiques. Des d'Occitània a l'Aragó, des de Castella a Euzkadi, des de les Illes al País Valencià, però molt especialment a Catalunya, una sèrie d'animalots foren o són uns dels protagonistes d'aquestes grans i alhora populars celebracions.

Bèsties de les més diverses espècies apareixen relacionades en documents oficials, en la memòria popular o bé en l'ordre de cercavila que encara any rera any recorre moltíssimes poblacions. El Lleó o el mític Fènix —aquella au que renaixia de les seves pròpies cendres— són morts, però altres bèsties perviuen des de temps llunyans: L'Àliga, el Bou o Momerota, els Cavallets, el Drac i la seva femella la Víbria, la Mulassa, la Cucafera. Tots ells enmig d'altres entremesos que els ciutadans del nostre país creen, i que demostren que, si més no, encara hi ha una mica d'imaginació: el Conill i el Pollastre d'Olot, la Cabra de Reus, la Fil.loxera de Sant Sadurní, la Garsa de Sant Feliu de Llobregat, La «Pàjara» de Terrassa...

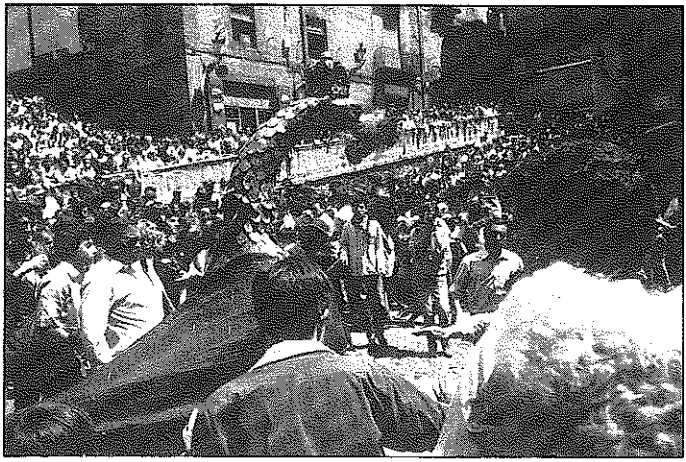

L'Àliga Petita de Berga.

Els antropòlegs assenyalen certs ritus i cultes pagans com l'orígen de les bèsties més antigues. Així, per exemple, hom comenta que els humans es disfressaven d'animals per tal de participar en determinades cerimònies. De fet, però, d'aquestes figures zoomòrfiques no comencem a tenir-ne notícies concretes fins a la instauració de la festa del Corpus, i més concretament a partir de la confirmació definitiva d'aquesta festivitat per part del Papa Joan XXII al segle XIV. L'església concentrà en aquella diada tota la sèrie de restes dels cultes pagans, que, a causa de la seva forta implantació, no havien pogut ser eliminats. D'aquesta forma, se'ls volgué donar un caràcter de submissió, precisament el dia que s'exaltava el cos de Crist.

La intenció doctrinal era, doncs, prou clara. Gràcies a aquesta maniobra, les bèsties s'introduïren en les processons religioses cristianes, i sovint aparegueren acompanyades de sants o santes que s'encarregaven de vigilar-les . En aquest sentit, podem apuntar que aquest procés també fou seguit per diferents balls i danses, exemples dels quals són els Gegants o bé els Diables.

Quant a les bèsties, direm que van acabar perdent els personatges religiosos que les acompanyaven, la qual cosa denota que l'interès se l'emportaven els grossos animalots. L'empenta que tant el Bestiari com els altres balls populars agafaren, i l'enorme gresca que devien aconseguir, provocà una sèrie de prohibicions per part de les autoritats religioses i civils. En certs llocs, aquestes lleis causaren els nefastos resultats desitjats pel poder, però en d'altres els entremesos han viscut fins avui, plenament assimilats pel poble.

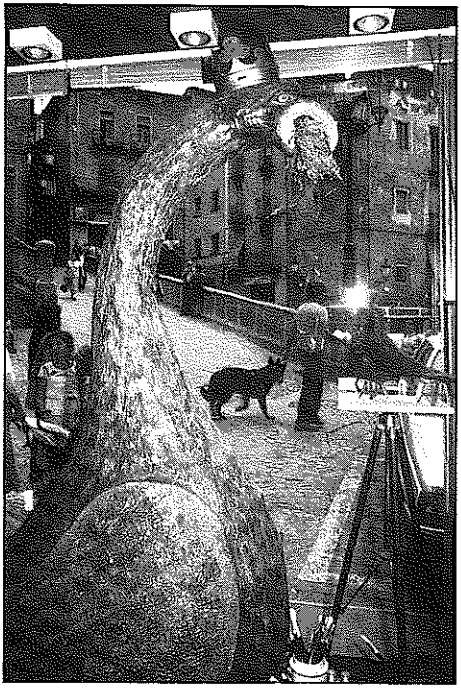

L'Àliga del Barri de la Pietat de Berga.

LES ÀLIGUES AMB TOTS ELS SEUS ETS I UTS

L'Àliga és una de les bèsties que des de temps més immemorials es passeja per aquestes terres. La notícia més antiga referent a aquest ocellàs correspon a la que pertanyia a Barcelona, ciutat que l'envià el 1399 a Saragossa amb motiu de les festes de la coronació del rei Martí l'Humà. D'altra banda, també hem de tenir en compte que hom sosté que els elements més antics de la Patum de Berga sorgeixen també en el segle XIV, i entre d'ells hauríem d'incloure l'Àliga.

El segle XV trobem la referència a una altra àliga: la de Cervera, a la Segarra. Al XVI n'apareixen més, ara en punts força allunyats: Girona, Manresa, Tarragona i Tortosa. El segle següent se'n construeixen de noves a Mataró i Solsona; trobem les primeres notícies de les de Balenyà i Vilafranca, la qual cosa no vol pas dir que no poguessin ser anteriors.

El 1700 es decideix arranjar la de Valls, és a dir, deduïm que ja existia prèviament. El mateix segle XVIII trobem les primeres dades de les Àligues de la Bisbal d'Empordà, Olot i Vic, malgrat que no s'especifica que es construeixin llavors. Sí que és en l'esmentat segle quan Reus la fa sortir per primer cop. El segle XIX Barcelona i Tarrragona perden les seves peces.

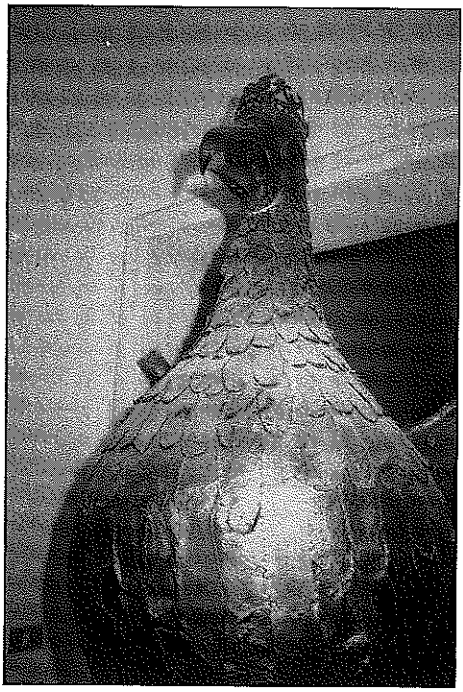

L'Àliga de la Bisbal d'Empordà.

El segle XX és una època complexa i diversa pel que fa al món de les àligues. Al Principat, de les antigues escultures avui només es conserven les de Berga, la Bisbal d'Empordà —molt mal desada— i la de Girona —que pot ser contemplada en el Museu Municipal—. Dels anys vint és l'actual de Vilafranca —amb modificacions a les ales—, dels quaranta una de les d'Olot i dels cinquanta la de Solsona. Valls la canviava el 1971, però per causa de ser massa pesada havia de ser substituïda un altra cop.

L'arribada del sistema democràtic i la potenciació i desenvolupament de la festa al carrer, ha suposat el retrobament d'exemplars com els de, Tortosa o enguany Tarragona, tots dos artísticament treballats. D'altres poblacions com Montblanc o Reus han optat per formes molt més casolanes, amb les quals es perd el caràcter majestuós i important que l'Àliga sempre ha tingut. Finalment assenyalarem el cas de Sitges, que el 1983 —després d'una experiència frustrada els anys quaranta— s'incorporava a les poblacions posseïdores d'Àliga. Construïa, però, una Àliga que llença foc, fet que suposa un fort trencament de les normes ancestrals de la festa, que mai no han identificat la pirotècnia amb aquest ocell, sinó amb d'altres bèsties com els Dracs, Víbries o Guites.

L'Àliga de Girona.

S'ha dit que les Àligues són una mostra dels Bestiari poc nombrosa. De fet, l'Àliga havia estat un entremès reservat a les poblacions amb categoria de ciutat. Aquesta premissa reduí la seva extensió per la nostra geografia. No obstant això, cal saber que després del Drac i dels Cavallets les Àligues han esdevingut l'animal més estès en les festes del nostre país. Vint-i-una poblacions han tingut o tenen aquest entremès i el conserven actualment tretze indrets, en onze dels quals participen amb regularitat a les festes, mentre que als altres dos llocs romanen desades.

Actualment no existeix cap comarca en la qual hi hagi dues poblacions amb Àliga. Tan sols el Bages i l'Osona comptabilitzen, diacrònicament parlant, dos ocellassos, corresponents respectivament a Cardona i Manresa, i Balenyà i Vic, tots avui perduts.

En canvi, sí que trobem un mateix indret amb més d'una Àliga. Així, a Vilafranca i Berga tenen la gran i la petita, la qual participa en la festa dels petits: els nens esdevenen els protagonistes. A més a més, a la capital del Berguedà existeix un tercer exemplar pertanyent a la Patum del barri de la Pietat. D'altra banda, Olot comptabilitza dos exemplars: el vell i el nou.

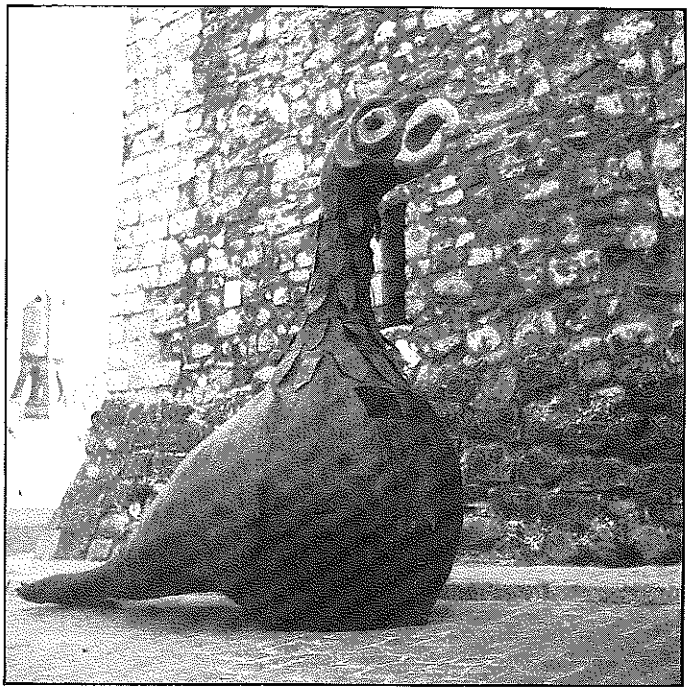

L'Àliga de Montblanc.

L'Àliga, entremès distingit.

Com hem assenyalat, l'Àliga representa la categoria de ciutat. Per aquest motiu es posava especial cura en el seu arranjament. No obstant això, cal mencionar l'excepció que confirma la regla: es tracta de les ja esmentades Àligues d'Olot, les quals no representen la ciutat, sinó un barri en particular, el de Sant Ferriol, altrament anomenat «la Putoia».

Relacionat amb la seva significació ciutadana, tenim el privilegi de les Àligues per a ballar dins les esglésies i catedrals —en alguns indrets hi entraven altres entremesos, però no ballaven—. D'aquest dret exclusiu en tenim constància a Barcelona, Girona, Manresa i Valls. Però aquest cerimònia devia de provocar massa gresca i escàndol, perquè acabà prohibint-se. Així al segle XVI es permet l'entrada de l'Àliga de Girona a la Catedral; no obstant això, no se la deixa ballar. També a mitjans del XVIII s'impedeix que l'Àliga de Barcelona executi la seva dansa a l'interior del temple.

Un dels altres aspectes que ens permeten parlar de la distinció i importància de les Àligues és el lloc on figuraven a les processons de determinats indrets, com

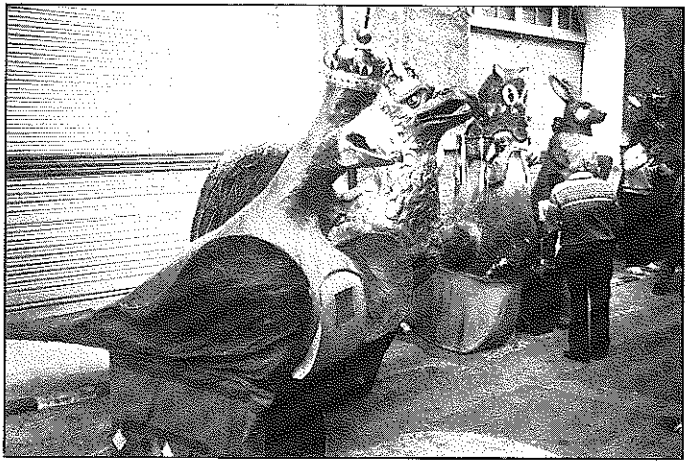

En Primer Terme L'Àliga Vella d'Olot.

Barcelona i Tarragona: anava davant mateix de la Custòdia en la festa del Corpus, o bé davant la relíquia del Braç de Santa Tecla a la vella Tàrraco. En d'altres poblacions, en canvi, no ocupa aquesta posició: un bon exemple és Vilafranca, on se situa darrera el Drac i els Diables.

La importància de l'Àliga es demostra també mitjançant la corona que porta cenyida al cap. Corona que és reservada a aquest animal —malgrat que algun altre isolat pugui portar-la—. De les àligues que funcionen o es conserven actualment, només n'hi ha una que resta sense coronar: la de Montblanc. Totes les altres en duen, encara que no hi ha uniformitat en el tipus escollit.

De corones en trobem tants tipus com alts càrrecs reials i nobiliaris existien. Així, tenim corones de reis, infants, ducs, marquesos, comtes, barons... Doncs bé, segons la població, les èpoques i les idees polítiques dels ciutadans, les nostres àligues s'han vist cenyides amb una o altra corona. En aquest sentit són força ressenyats els canvis que ha sofert l'Àliga de Berga damunt el seu cap, que han afectat les corones reial espanyola i comtal catalana. Fins i tot en temps de la segona República se li tragué la corona.

Per tal que el ciutadà pugui identificar les diferents corones de les Àligues, direm que la corona reial espanyola és un cercle d'or realçat per vuit florons o fulles d'acant, intercalats amb una perla cadascun, que sostenen vuit diademes —quatre les corones dels prínceps— tancades al punt d'intersecció amb una creu. En canvi, la corona comtal és un cercle amb divuit perles sostingudes per unes puntes més o menys llargues. No obstant això, moltes Àligues cenyeixen els seus caps amb corones que són fruit de la pura imaginació, o bé que només agafen determinats elements de les corones estàndard.

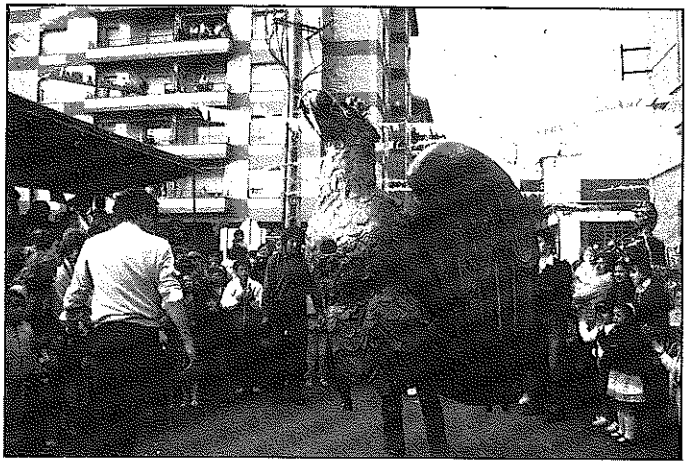

L'Àliga Nova d'Olot.

Altres detalls de les Àligues.

S'han emprat materials diversos per a la construcció de les Àligues. D'una banda, caldria parlar dels cartró-pedra, tècnica utilitzada per a la gran majoria de figures que constitueixen el Bestiari. Dins aquest grup trobaríem les peces de Berga, Vilafranca o d'altres més modernes con les d'Olot, Solsona, Tortosa i Valls.

Una altra de les matèries usades en la creació de les Àligues és la planxa metàl.lica. L'exemplar únic fins fa poc era l'Àliga de Girona, datada en el primer terç del segle XVIII. Una altra bèstia s'inclou ara al costat d'aquella: es tracta de la de Tarragona, que esdevé l'única d'aquestes característiques que encara surt al carrer.

El tercer material que comentarem és el cuir, coresponent a l'Àliga de la Bisbal d'Empordà. El cuir és ben poc comú en la construcció d'animalots del Bestiari, però en aquella població ens el trobem tant en l'Àliga com en el Drac.

Modernament s'ha fet ús d'una materia nova: el polièster. Amb ell s'aconsegueix augmentar la solidesa i alhora reduir el pes de les escultures. Quant a les àligues, ha estat emprat per a les de Montblanc o Sitges.

Finalment, apuntarem que Valls havia tingut una Àliga de fusta, o —com a detall curiós— que l'antiga Àliga de Barcelona sembla que era coberta d'autèntiques plomes naturals.

A la majoria de poblacions s'aprofiten els diversos materials per tal que les plomes quedin força marcades. És a dir, es pot apreciar perfectament una ploma al costat d'una altra. Bons exemples d'aquesta característica són l'Àliga nova d'Olot, la de Solsona, la de Valls, la de Vilafranca, o bé la de Girona. No obstant això, en

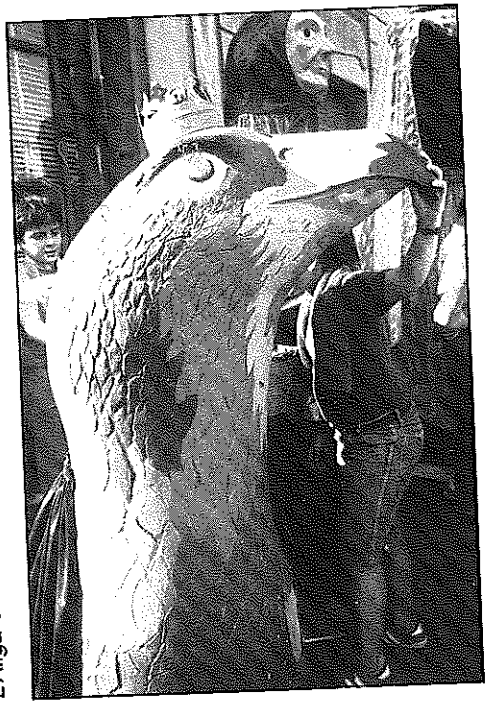

L'Àliga de Reus.

alguns llocs es tendeix a una superfície més llisa sobre la qual es tracen les plomes mitjançant pintures i colors. És el cas de peces com les de Berga o bé la de Montblanc.

També cal fixar-se en el fet que la majoria d'Àligues duen les ales desplegades. Tan sols les ja esmentades de Berga i Montblanc, al costat de la gran de Vilafranca, les porten tancades. En aquest sentit és interessant de remarcar que l'Àliga de Vilafranca ha sofert repetides transformacions en les seves ales fins arribar al seu estat actual. Aquests canvis han estat motivats per la major o menor dificultat a l'hora de ballar segons es tinguin les ales obertes o tancades..

Pel que fa al color de les Àligues, apreciem certa varietat. Trobem des d'exemplars plenament daurats —Girona, Tortosa, la Bisbal, Tarragona— fins a d'altres on els tons verds es combinen amb marrons, grisos o el mateix daurat: les d'Olot, Valls, Berga, Vilafranca. En d'altres el marró és encara més preponderant —Montblanc, Sitges, Solsona—, malgrat que adquireixi diferents tonalitats. I alguna àliga s'omple de colors i barreja sense por els morats, grocs, marrons... és la de Reus.

L'Àliga de Sitges.

I en el bec.....

Algunes àligues tenen el bec tancat. Però les que el duen obert acostumen a portar algun detall. N'hi ha que es decanten pel món vegetal. Així les de Berga —gran, petita i la del barri de la Pietat— duen rams de flors o herbes naturals. La nova d'Olot porta, en canvi, un cistellet. Les de Vilafranca han capturat un ocell, mentre que les de Girona i Valls portaven un colom blanc viu, a més de gran varietat de cintes multicolors. Finalment, la de Sitges s'ha convertit en la més ferotge i, a causa d'una d'aquelles curioses mutacions que es donen en la genètica, treu foc pel bec.

L'ÀLIGA DE TARRAGONA

L'Àliga de la nostra ciutat apareix per primer cop l'any 1531, quan la Confraria de Sant Eloi, lligada al Gremi dels Ferrers, tirà endavant la iniciativa. Malgrat que Sánchez Real ho posa en dubte, Salvat i Bové pensa que la idea de crear un nou entremès sorgeix arran de la divisió de l'antic Gremi de Fusters i Ferrers. Fruit d'aquesta escisió, els primers continuaren amb el mateix Ball, mentre que els segons se'n buscaren un de nou. I és que la dinàmica de la festa a Tarragona es basava en el lligam que existia entre els diferents gremis —corresponents cadascun a un ofici diferent— i les diverses danses que protagonitzaven els actes, algunes de les quals encara perviuen avui —Cercolets, Dames i Vells, Diables, Gegants, Gitanes...—.

La nostra Àliga, com la resta de balls, participà en les festivitats del Corpus i Santa Tecla, així com en les arribades de personatges il.lustres a la ciutat. Aquesta

L'Àliga de Solsona.

els oferia un gran espectacle, en el qual els gremis tributaven el seu homenatge i el dels seus conciutadans a l'hoste. És precisament gràcies a les relacions d'aquests cerimonials que hom ha pogut comprovar l'existència de l'Àliga des del 1531 fins al segle XIX.

Hem comentat en alguna part d'aquest llibret l'entrada d'algunes àligues en les esglésies i catedrals de les seves respectives poblacions. A Tarragona no ens consta que la bèstia ballés dins la Catedral. No obstant això, sí que sabem que ja en el mateix segle XVI els ferrers demanaren al Capítol Catedralici la possibilitat de desar el seu entremès dins la Seu. Els canonges acceptaren, però aquest fet portà aviat certs problemes. Així —com comenta Sánchez Real— el 1592 determinats càrrecs eclesiàstics s'oposaren a la participació de l'Àliga en certa processó i amenaçaren els seus portadors amb l'excomunió. No obstant això, la ciutat féu valer els seus drets i l'Àliga i els seus portadors continuaren sent respectats.

El 1804 té lloc l'últim cerimonial d'entrada dels arquebisbes amb participació de gremis i balls. Aquest fet ens fa perdre el fil de la història dels entremesos populars de Tarragona, ja que era aquella cerimònia la principal font d'informació. El Corpus i la Festa Major —malgrat la seva importància— no apareixen relacionats amb

L'Àliga de Tarragona sense coronar

detalls als llibres d'actes municipals. Per tant, trobem certa manca d'informació, la qual quedarà limitada a documents més esporàdics.

De fet, no trobem cap notícia de la bèstia fins al 1846. Malgrat que Sánchez Real suposa la seva desaparició en la guerra del francès i la construcció d'una de nova, no hi ha dades concretes que permetin verificar aquesta hipòtesi. Nosaltres ens inclinem a pensar que la desaparició de les cerimònies que acompanyaven les entrades dels arquebisbes, així com els nefastos resultats que la guerra tingué per a la ciutat —i, en conseqüència, per a les seves festes— podrien explicar més fàcilment la manca de notícies del nostre animalot durant uns quaranta anys.

De totes formes, les referències a l'Àliga només es perllongaran durant cinc anys —fins al 1851—. Aquesta és la data que hom ha considerat com la de la darrera aparició de la nostra bèstia, relacionada precisament amb la desintegració del gremi de Ferrers que la gestionava. El 1851 és un any important per a la ciutat: a més de l'última sortida de l'Àliga, es construeixen els Gegants que han perdurat fins avui i surten per darrera vegada els anteriors —els que ara s'anomenen del Cós del Bou—. Es produeix, doncs, el pas d'una ciutat amb una festa basada en el potencial gremial cap a una nova situació on el pes recaurà en l'Ajuntament.

L'Àliga de Tortosa.

Malgrat que la nostra Àliga desaparegué, una dècada després surten a la premsa comentaris sobre la construcció d'una nova Àliga, que sembla que mai no s'acabà. Però també en la present centúria diversos tarragonins han intentat retrobar la nostra bèstia. No ha estat fins ara —1986— quan definitivament correrà un altre cop pels nostres carrers.

El retrobament de L'Àliga

A finals del 1985 sorgeix per part dels membres del «Ball de Diables de Tarragona» la iniciativa de retrobar algun altre element festiu de la ciutat, per tal d'incorporar més gent que participés de forma plenament directa a la Festa Major. Es comentaren diverses possibilitats —Ball de Serrallonga, la Mulassa, l'Àliga—, i finalment el grup optà pel projecte de l'au.

Després de trobar la gent necessària per fer de portador, es proposà la idea a l'Ajuntament. Aquest assumí les despeses de la seva construcció, mentre que el «Ball de Diables» es responsabilitzà de tota la feina que comportés la sortida de l'entremès.

Els Diables encarregaren l'escultura a Antoni Mas i Castelltort, un autèntic artista serraller que ja el 1984 havia creat els dos magnífics ceptrots del Llucifer i de la Diablessa del Ball. No s'havien trobat referències concretes de com era l'antiga Àliga. Això portà l'Antoni a documentar-se sobre la resta d'Àligues de Catalunya així com sobre les característiques fisiques d'aquestes aus. Després d'estudiar la possibilitat de treballar amb polièster, Mas es decidí definitivament pel ferro i la planxa metàl.lica per fer l'ocellàs.

L'Àliga de Valls.

Des del juny fins pocs dies abans de la Festa Major, L'artista ha «jugat» amb el metall dins el seu petit taller de Vila-seca. Creà una primera estructura de barnilles de ferro, damunt les quals ha col.locat plomes i més plomes fins a recobrir tot el cos de l'Àliga. El resultat ha estat una grossa figura amb les ales desplegades i amb el cap i el coll articulats.

La corona

El cap de la figura creada per Antoni Mas ha estat cenyit per la inevitable corona, peça que desinteressadament ha dissenyat el Taller de Joieria Blázquez de la nostra ciutat. Blázquez ha treballat amb el temps just, ja que fins que l'Antoni no perfilà definitivament el cap de la bèstia, els joiers no pogueren iniciar la seva feina.

A la darrera referència que trobem al segle XIX sobre la nostra Àliga, s'especifica que era la categoria reial, és a dir, duia una corona d'acord amb les característiques d'aquest grau del poder espanyol. No obstant això, l'assemblea del «Ball de Diables» decidí en el seu moment desvincular-se d'un símbol no genuïnament pertanyent al nostre país. Davant aquesta situació, s'optà per una corona molt més connectada amb el tarragonisme de les Festes de Santa Tecla: la dels antics Comtes de Tarragona, que figura a l'escut d'aquells nobles. A partir d'aquest punt de referència, Blázquez ha deixat córrer la seva imaginació.

L'Àliga de Vilafranca.

La música de l'Àliga

Si bé ja hem comentat que no hem trobat dades concretes sobre les característiques de l'antiga Àliga, també cal dir que la seva música tampoc no ha estat localitzada, fet força usual en el món de la música tradicional i popular.

A fi de triar quines serien les melodies que acompanyarien la bèstia en les seves danses, el «Ball de Diables», en col.laboració amb l'Ajuntament, convocà el mes d'abril un concurs obert a tothom. S'establiren dos tipus de melodia: el Ball, que correspon a la dansa a realitzar a la plaça, i la Marxa, amb la qual s'acompanyarà la cercavilla de l'animalot.

El termini d'admissió de peces finalitzà el 30 de juny i s'hi presentaren tretze melodies, corresponents a set participants. El jurat es va reunir el 9 de juliol a l'edifici de l'Antic Ajuntament i va estar format pels músics Ramir Figueras i Eleuteri Sanchís, els coreògrafs Salvador Fa i Jaume Guasch, l'antropòleg Joan Prat, el Conseller de Cultura Josep Fèlix Ballesteros, així com per sis membres del «Ball de Diables», que representaren l'entitat.

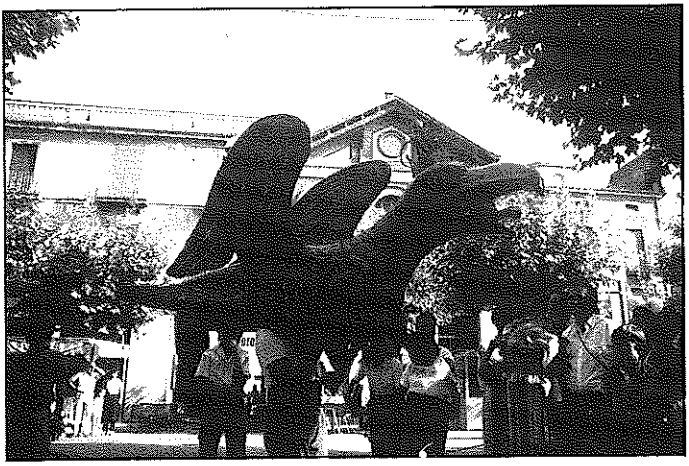

L'Àliga Petita de Vilafranca.

Resultaren guanyadors de les dues categories els treballs presentats conjuntament per M. del Pilar Ramon, Joan Ignasi Ferrer i M. del Carme Domingo. A més a més es concedí un accèsit dins l'apartat de marxes a una melodia de Jordi Fa i Vallverdú, que també serà interpretada durant les festes.

Pel que fa a la formació musical que acompanyarà l'Àliga, es pensà des de bon començament que fos un grup d'instruments de metall i percussió. Enguany aquesta tasca s'ha encarregat a vuit músics sortits de la Banda «La Lira Ampostina», que tocaran pels nostres carrers amb el nom de «Xaranga L'Alegria».

BIBLIOGRAFIA

— AMADES, Joan: **Gegants, Nans i altres entremesos.**
Arxiu de tradicions populars, 45.
José J. de Olañeta, Editor. Barcelona, 1983.

— ARMENGOU, Josep: **La Patum de Berga.**
Edicions del Museu Municipal de Berga. Barcelona, 1973.

— ESCOLA DE GRALLERS DE SITGES: **Els Entremesos (1ª part) Bestiaris.**
Quadern núm. 4. Sitges, 1984.

— INSENSER, Antoni: **El Penedès. Balls, danses i comparses.**
Quaderns d'Aportació Cultural.
Ajuntament de Vilafranca. Comissió de Cultura. Administradors Festa Major 1982.
Vilafranca del Penedès, 1982.

— MIRALLES, Eloi: **Bestiari del Garraf.**
Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, 1986.

— SALVAT, Joan: **Los Gigantes y Enanos de Tarragona y Protocolo Municipal.**
Ajuntament de Tarragona, 1971.

— SÁNCHEZ, José: **El Aguila de Tarragona y la Mulassa de Tarragona.**
Institut d'Estudis Tarraconenses «Ramon Berenger IV».
Secció d'Arqueologia i Història. Publicació núm. 17.
Excma. Diputació Provincial de Tarragona, 1957.

COMISSIO MUNICIPAL
DE FESTES
TARRAGONA

Ajuntament de
TARRAGONA